

bijvoorbeeld op sociaal-economisch terrein. Ook in hoofdstuk II is haar chronologische polsstok wel erg lang, als Krug de sprong waagt van Hippocrates naar Galenus. Hoewel de auteur zich in hoofdstuk V 'Der Arzt als Stand und Beruf' goed op de hoogte toont van de recente discussie over de maatschappelijke positie van de antieke arts, stuit men hier en daar toch nog op sporen van een te idealistisch beeld, te zeer geënt op het hoge ethische ideaal van de Hippocratische Eed, een document van onvergankelijke waarde, maar zeker niet representatief voor de taakopvatting van de Griekse arts. Hoewel de Eed uit lijkt te gaan van een arts die vrijen en slaven zonder onderscheid behandelt, is toch uit andere bronnen bekend dat er wel degelijk aparte slavenartsen waren, die alleen slaven behandelden. Krug (195) is blijkbaar niet op de hoogte van de kritiek die R. Joly (*Sudhoffs Archiv* 53 (1969) 1-14) op de idealistische interpretatie van Kudlien heeft uitgeoefend. Onder de 450 patiënten die in het Hippocratische geschrift de *Epidemieën* worden genoemd, zijn slechts dertig slaven, een duidelijke ondervertegenwoordiging. De Hippocratische arts zocht zijn patiënten toch vooral bij de beter gesitueerden, waarbij hij *en passant* weleens een slaaf behandelde. Niet helemaal duidelijk wordt uit de uiteenzetting van Krug hoe de betaling van de stadsarts in Griekse en Hellenistische tijd was geregeld. Na jarenlange discussie is er nu toch wel een consensus bereikt: 'stadsartsen werden op contractbasis door steden gehuurd, toucheerden daarvoor een salaris en waren verder vrij om van hun klanten een vergoeding voor bewezen diensten te vragen.' (H.W. Pleket, *TvG* 96 (1983) 328). Het laatste hoofdstuk behandelt, helaas erg beknopt, het voortleven van de antieke geneeskunde van de Late Oudheid tot en met de Arabieren.

Al biedt het dan ook geen echte, geïntegreerde geschiedschrijving, het boek vormt een boeiende introductie tot de antieke geneeskunde in de breedste zin, juist doordat zowel 'Heilkunst' als 'Heilkult' gelijkelijk aandacht krijgen. Tempelslaap en ontwakende natuurwetenschap, prognose en magische spreuk bestonden gedurende de gehele Grieks-Romeinse oudheid naast elkaar en vulden elkaar aan. De evolutionistische opvatting als zou de geneeskunde zich van de mythe naar de *logos* hebben ontwikkeld, is duidelijk achterhaald.

'De geneeskunde bestaat uit drie delen: de ziekte, de zieke en de arts. De arts is de dienaar van de geneeskunst. De zieke moet zich samen met de arts tegen de ziekte verweren' (Hipp., *Epid.* I 11, ed. Kühlewein I 189). Aan dit citaat uit het *Corpus Hippocraticum* ontleent Danielle Gourevitch de titel van haar boek. Kenmerkend is dat zij in haar titel de volgorde wijzigt: de patiënt staat bij haar voorop. 'Le vécu de la maladie' en 'La relation malade-médecin' zijn de twee delen van dit boek. Ook in dit geval betreft het geen traditionele 'geschiedenis van de geneeskunde', evenmin een collectie realia; het gaat om een proeve van mentaliteitsgeschiedenis, geschreven vanuit de patiënt. Wat betekenden gezondheid en ziekte? Welke houding nam het publiek aan tegenover ziekte? Welke ongeschreven regels bepaalden de betrekkingen tussen artsen en zieken? Gourevitch wil door middel van een soort opiniepeiling van het verleden de echt antieke trekken bloot leggen, de constanten en de globale verschillen met de moderne tijd. Zij beperkt zich in tijd (de periode van het begin van onze jaartelling tot ca. 200 n.Chr.), in ruimte (de mediterrane Grieks-Romeinse wereld) en in bronnenmateriaal. De laatste beperking roept vragen op. Waarom gebruikt zij alleen heidense en geen christelijke bronnen? Recente studies (bijvoorbeeld R. Lane Fox, *Pagans and christians* (Harmondsworth 1986) accentueren juist de overeenkomsten tussen het antieke heidense en christelijke denken. Voorts verklaart zij (2) niet systematisch inscripties en iconografische bronnen te hebben gebruikt. Gelukkig voor de relevantie van haar onderzoek citeert zij toch nog menige inscriptie. Het is echter beslist onjuist te beweren, zoals Gourevitch doet, dat het niet mogelijk is de epigrafische bronnen systematisch te gebruiken. Het *Bulletin Epigraphique* en het *Supplementum Epigraphicum Graecum* bieden een ook voor de niet-epigraphicus goed bruikbaar instrument om het rijke inscriptiemateriaal, het 'archief van de Oudheid', te ontsluiten.

Als Gourevitch inscripties citeert, hoe doet zij dat dan? Op blz. 260-261 citeert zij de zogenaamde 'Wet van Philadelphia', een heilige wet uit ca. 100 v.Chr., die de toegang regelde tot het heiligdom van de godin Agdistis in Philadelphia, Lydië (Klein-Azië). De wet vertoont opmerkelijke overeenkomsten met de Eed van Hippocrates. Zij verwijst niet naar moderne edities (zie *SEG* 31 (1981) 1002). De Griekse tekst, die in deze en andere gevallen *in extenso* in een noot is opgenomen, moet het zonder gebruikelijke kritische tekens stellen en vertoont storende drukfouten. Het hele boek is trouwens slecht gecorrigeerd. Eén van de eisen van de heilige wet vertaalt Gourevitch als volgt: 'Un homme n'aura pas de relation avec sa propre femme, ni avec celle d'autrui'. De Griekse tekst is echter aanmerkelijk minder streng. Er wordt geëist dat een man *behalve* met zijn eigen vrouw geen andere seksuele contacten zal onderhouden.

Het eerste deel van het boek, 'Le vécu de la maladie' onderzoekt de invloed van de gezondheidstoestand op het gedrag van het individu. Hoe beleeft de patiënt zijn ziekte en hoe reageert de maatschappij op het gedrag van de patiënt? Het omvat een vooral door zijn vraagstelling inspirerend hoofdstuk over Aelius Aristides, de neurasthenische redenaar, die jarenlang in een soort *Zauberberg*-atmosfeer in het Asclepieum in Pergamum heeft doorgebracht en een curieus ego-document heeft nagelaten: de *Heilige geschiedenissen*. Zijn hele oeuvre, voor zover overgeleverd, is overigens onlangs in een door Gourevitch niet vermelde Engelse vertaling van C.A. Behr beschikbaar gekomen: *P. Aelius Aristides, The complete works I* (Leiden 1986) en *II* (Leiden 1981). Een tweede hoofdstuk is gewijd aan simulatie van ziekte. Uit een geschrift van Galenus (*Quomodo simulantes sunt deprehendi*) blijkt hoe hij als arts daarop reageerde: zonder moreel oordeel, hulpvaardig voor de zieke mens in moeilijkheden, maar wel trots dat hij de simulatie doorhad. Interessant materiaal voor een vergelijkend historisch onderzoek biedt de catalogus van kwalen, die men voorwendde om zich aan militaire dienst te kunnen onttrekken. Verder worden in het eerste deel nog behandeld de ontkenning van een reëel aanwezige ziekte, suicide naar aanleiding van een ongeneeslijke ziekte (een frequent verschijnsel) en jicht als exemplarische ziekte. Wie over dit laatste verbaasd mocht zijn bedenke dat men in de Oudheid veronderstelde dat jicht het gevolg was van vraatzucht en een losbandig seksueel leven. Wie aan jicht leed zag zich dus door het publiek op morele gronden veroordeeld. Moderne parallellen dringen zich op. Susan Sontag rekende in haar *Illness as metaphor* (New York 1979) af met de moraliserende vooroordelen ten aanzien van tbc en kanker in historisch perspectief.

Het tweede deel behandelt de relatie patiënt-arts. Hoe moet de arts zich gedragen? Immers actuele kwesties als zwijgplicht, houding tegenover vrouwelijke patiënten, abortus provocatus, hulp bij zelfdoding, gratis behandeling, komen hier aan de orde. Ook aan de vooroordelen tegenover artsen besteedt Gourevitch ruim aandacht. Deze vooroordelen, die vaak nog terug gaan op de Oude, Midden- en vooral op de Nieuwe Attische Komedie, werden in Rome nog eens extra gevoed door xenofobie. Vrijwel alle artsen in Rome waren immers Grieken, of althans Grieks sprekende niet-Romeinen. Alle klassieke vooroordelen worden geportretteerd in hoofdstuk IV 'L'anti-Hippocrate ou le roman noir de la médecine': artsen zijn moordenaars die hun patiënten vergiftigen en op hun erfenis loeren, zij pochen en spreken een onbegrijpelijk jargon, zij hebben een slechte adem, verzorgen hun haar en hun nagels niet, zij misbruiken het vertrouwen van hun patiënten voor het uitleven van hun eigen seksuele genoevens, zij zijn geldwolven en zijn jaloeers op hun collega's. Hiertegenover stelt Gourevitch de trekken van de ideale arts, zoals de arts zelf en diens omgeving zich die voorstellen. Het materiaal daarvoor komt uit grafinscripties. Volgens deze bronnen had de antieke arts zich als ideaal gesteld een goede echtgenoot en vader, zoon, broer, vriend, patronus te zijn, bekwaam op zijn vakgebied, uitblinkend in alle wijsheden, in het bijzonder in de filosofie, en welbespraakt. Hier ziet men dat het ideaal van Galenus *De beste arts is tevens filosoof* ook in de praktijk leefde. Sommige artsen werden geprezen om de mooie medische voordrachten die zij hielden, 'zoeter dan honing' vloeiden de woorden van hun lippen. De vakbekwaamheid die de arts nastreefde lag blijkbaar niet alleen, of zelfs niet zozeer, op het terrein van het handwerk, als wel van de filosofie en filologie, in overeenstemming met het antieke retorische ideaal. *Le triangle hippocratique* wordt gecompleteerd door een zeer uitvoerige bibliografie van 943 nummers, onderverdeeld in een algemeen gedeelte, een bibliografie per antieke auteur, en een thematisch gedeelte, alsmede door diverse indices.

Men kan Gourevitch dankbaar zijn voor dit inspirerende boek. Inderdaad is de manier waarop ziekte wordt verwerkt een soort proef voor individu en maatschappij, waarbij stilzwijgend gehanteerde normen en waarden tot spreken worden gebracht.

H. F. J. Horstmanshoff

III. Middeleeuwen

Geloofsbeleving en maatschappij. Adriaan H. Bredero, *Christenheid en Christendom in de Middeleeuwen; over de verhouding van godsdienst, kerk en samenleving*. (Kok Agora, Kampen-Kapellen 1986) 358 blz. f 49,90.

Ongeveer gelijktijdig met zijn afscheid als hoogleraar voor middeleeuwse geschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam bundelde prof. Bredero een negental opstellen, die hij vrij-